

CONFRUNTAREA „ISTORIEI MENTALITĂȚILOR” CU „ISTORIA IDEILOR”: UNILATERALITATEA MUTUALĂ A ABORDĂRILOR

Valeriu PARNOVEL, *lect. sup. univ.,
Universitatea de Stat „Alecu Russo” din Bălți*

Abstract: *The present article proposes an integral evaluative version of polysemy, that is not limited by the concept of mentality and its opposition to the approach known as „the history of ideas” („scientific history”). These subjects, being analyzed in the light of logic approach of the spiritual culture phenomena, its problems and goals: are presented only as one-sided solutions as well as critical approach „the history of ideas” is. In fact, the history of mentality (popular history) and the history of ideas (scientific history) require a new synthetic approach that would cover both approaches, mentioned above, as the complementary parts of a whole.*

Keywords: *mentality, history of mentality (popular history), history of ideas (scientific history), logic approach of the spiritual culture phenomena.*

Termenul mentalitate s-a afirmat în uzul științei socio-umanistice, în multiple alte activități într-un mod lent, neobservat și lesne, devenind la etapa actuală un mijloc inerent al lor. Conform explorării existente, noțiunea dată are o istorie lungă și întortocheată a tratării sale (T. Nicoară). Originea acestui concept datează cu sec. al XIV-lea, deși începutul istoriei lui contemporane este pus de etnologul francez L. Levy-Bruhl, iar dezvoltarea sa intensivă, răspândirea spectaculoasă începe cu influența Școlii de Annales [7]. Până în anii '70 termenul mentalitate se utiliza în cadrul științei istorice, după ce el iese în afara medievalității, se infiltrează în domenii științifice noi, în vocabularul maselor largi, transformându-se într-un mijloc noțional cu statut interdisciplinar și un loc comun în limbajul cotidian. Începând cu anii '90, noul fenomen investigațional atrage atenția filosofilor, devine un subiect al studiului respectiv, punând începutul unei asimilări de ordin teoretic. Temele ce s-au cristalizat în cursul explorării filosofice a conceptului vizat țin de subiecte generale: natura și statutul categorial al mentalității, mentalitatea – categorie a filosofiei sociale, corelația mentalității cu terminologia conexasă (conștiința socială, viața spirituală a societății, producție spirituală), aplicabilitatea în cadrul filosofiei a abordării bazate pe noțiunea mentalitate [12, 16, 19]. În fond, termenul în discuție constituie un impuls nou pentru căutările biseculare ale punctelor de reper din studiul fenomenelor culturii spirituale.

O formă elocventă a răspândirii termenului mentalitate este faptul că el a devenit un subiect solicitat pentru bestseller-uri etno-istorice și cursuri didactice în instituțiile de învățământ superior [13, 21, 22]. Astăzi a devenit un prozaism de a menționa despre mentalitate regională (europeană, balcanică, arabă), epocală (antică, medievală), religioasă (musulmană) sau națională (românească, rusească etc.) [6, 8, 9, 10, 21, 22, 24]. Pasiunea pentru termenul mentalitate amintește istoria de răspândire a conceptelor din gândirea socio-umanistică a secolelor XVIII-XIX: *caracter al poporului, spirit al națiunilor, psihologia popoarelor*. Multe personalități notorii, precum Voltaire, Helvetius, I. Herder, Kant, Hegel, Hume, W. Wundt, au plătit tributul acestor termeni, lansând lucrări ce reprezintă astăzi tezaurul cercetărilor corespunzătoare [4, 5, 25, 26]. Pasiunea de masă a investigatorilor domeniului spiritual al vieții sociale pentru termenul mentalitate are temeuri incontestabile. Având deficiențe semnificative, totuși, utilizarea lui este lipsită de procedeele notorii de tratare simplistă, precum reduționismul economic, sociologic, psihologic și de modalitatea în spirit pozitivist a ultimilor decenii, revizuirea empirică a conținuturilor filosofice.

Totodată, gradul avansat de răspândire nu abate atenția de caracterul problematic al conceptului mentalitate. Punctele ce provoacă cele mai multe controverse sunt polisemia fără limite a noțiunii și opunerea ei abordării marcate ca „istoria ideilor” sau „istoria savan-

tă”. În literatura de profil aceste subiecte problematice se examinează în mod parțial și au pentru activitatea evaluativă un efect mai mult constatativ, decât sintetizat. În studiul de față se întreprinde o tentativă de a examina aceste subiecte sub un aspect nou, în lumina abordării logice a fenomenelor culturii spirituale. Noua abordare se înfăptuiește în cadrul cercetării lor filosofice circa două secole și rezidă în faptul de a elucida realitatea spirituală din punctul de vedere al integrității și trăsăturilor ei generale: al etapelor de dezvoltare, tipurilor istorice de gândire, fundamentului lor, elementelor de bază a totalității, coraportului dintre ele, legităților etc. În procesul de desfășurare al complexului respectiv de cercetări s-au cristalizat un șir de probleme generale, în lumina cărora și poate fi estimat caracterul problematic al conceptului mentalitate.

Începutul lui se trage de la cuvântul latin *mens, mentis*, ce are o gamă largă de semnificații: minte, înțelepciune, rațiune, gând, idee, suflet, mod de a gândi, stare a spiritului, părere, intenție, plan, curaj [20]. O asemenea polisemie a cuvântului deține de la bun început posibilități de a-l trata în mod foarte variat. După multiple metamorfoze istorice conceptul mentalitate atrage atenția reprezentanților Școlii de la Annales, unde el suferă modificări considerabile. Școala relevantă, formulând noi principii și obiective în scrierea istoriei, constituie una din cele mai importante curente ale istoriografiei moderne europene. Noile orientări multilaterale – interdependența dintre politic, economic, social și reprezentările lor mentale – se asigură cu termenul mentalitate ce se tratează destul de larg, ca *mentalitate individuală, mentalități colective, istoria mentalităților*.

Cu toate acestea, în cadrul literaturii de profil definiția noțiunii mentalitate se înfăptuiește într-un mod anevoios și are două forme extreme. Cea mai frecventă formă este aceea, când conceptul amintit se definește în mod rezervat, foarte general, fapt ce contrastează cu uzul interdisciplinar și gama largă de semnificații. De regulă, majoritatea surselor de referință, inclusiv cele disciplinare (de istorie, antropologie, culturologie, psihologie socială etc.), pentru care termenul desemnat prezintă instrumentarul investigațional de rigoare, fie că trec conținutul lui cu vederea, fie că, în cel mai bun caz, îl elucidează în mod general. În calitate de exemplu poate fi indicat una din cele mai solide surse de referință, *Dicționarul limbii române*. Aici, fără a lua în calcul diversitatea tratărilor existente, mentalitatea se definește în mod general ca „gândire specifică unui individ sau unei colectivități” [2, vol. IX, p. 388]. O asemenea definiție, prin genul proxim „gândire”, provoacă obiecții și poate fi considerată unilaterală, deoarece în așa mod mentalitatea se delimita la o etapă timpurie a tratării sale.

În cazul doi, un număr redus de surse de referință oferă note ample despre particularitățile și metamorfozele mentalității. Aici ea se prezintă ca un concept ce posedă o pluralitate enormă de semnificații care îl lipsesc de rigiditate și îl fac amorf. Mai jos vom reproduce locuri din asemenea surse ce profilează cele mai însemnate laturi ale conceptului în discuție. „Termenul [mentalitate] [...] acoperă noțiuni destul de diverse și de imprecise, fără să fie definit nici de acei care îl utilizează cel mai mult. O definiție generală ar putea fi următoarea: ansamblul predispozițiilor, atitudinilor, deprinderilor, orientărilor intelectuale și morale, cognitive și afective, comune membrilor unei colectivități. Această colectivitate poate să fie o societate, un grup social ori o categorie de indivizi [...]. Ca și atitudinea, mentalitatea este ceva latent, un ansamblu de stări care se exprimă prin opinii, construcții intelectuale, credințe, reprezentări specifice [...]. Termenul a fost utilizat în două tradiții intelectuale diferite, care ajung în două concepte aproape opuse. Mentalitatea înseamnă aici [L. Levy-Bruhl, *Mentalite primitive*] funcții mentale, mecanism mental, fiind practic echivalentă cu gândirea. Conceptul este destul de asemănător la J. Piaget, când el vorbește de mentalitate copilărească, în sensul de structuri mentale sau moduri de gândire [...]. Din anii '60, termenul este utilizat în principal în expresia „istoria mentalităților”, desemnând

un sector al cercetării istorice îndreptat spre reconstruirea concepției asupra lumii și sensibilitatea colectivă, proprii unei culturi, la un moment dat. Aici, înțelegerea conceptului este amplă; el nu se referă numai la structurile cognitive, ci și la deprinderile psihologice și morale, la credințele profunde, la concepția asupra lumii, precum și la domeniul afectiv. Pe de o parte, avem un concept global, dar destinat perceperii particularului și schimbării; pe de altă parte, un concept mult mai limitat în accepția sa, dar destinat perceperii universului și permanentului” [1, p. 124-125].

O altă sursă de referință, *Enciclopedia de psihosociologie*, prezintă subiectul în discuție, de asemenea, ca un fenomen polisemantic: „Sistemul de credințe și reprezentări la nivel individual, grupal sau societal (regiuni, popoare, culturi) ce ghidează comportamentele cotidiene, precum și organizarea vieții pe termen lung [...]. Mentalitatea se deosebește de opinia publică prin faptul că desemnează credințe și valori adânc încrustate în personalitatea umană și de mare stabilitate temporală. Mentalitatea colectivă cuprinde arhetipuri, mituri, sisteme mentale și habitusuri [obișnuințe, deprinderi] de gândire larg împărtășite [...]. Mentalitatea [...] are o natură mai latentă, în parte încapsulată în subconștient, multe din principiile și credințele ce îi dau conținut sunt difuze. De aceea, mentalitatea [...] se distinge și pe anumite porțiuni, contrastează cu știința și ideologia, care sunt sisteme relativ bine elaborate și articulate logic. Mentalitatea [...] are o realitate mult mai complexă decât opinia publică și reprezentările colective [...]. Studiul mentalității nu se poate opri la anchete și sondaje despre opinii și reprezentări [...]” [3, p. 223-224].

Sursa de referință de notorietate publică, precum este *Grand Larousse Universel*, prezintă mentalitatea, indicând aceeași gamă largă de semnificații: „Ansamblul de deprinderi intelectuale, de credințe și dispoziții psihologice caracteristice unei colectivități sau unui grup; stare a spiritului; ansamblul de moduri de a acționa și a gândi, estimări [...]” [23].

Notele informative citate, fiind puțin numeroase, manifestă, totuși, trăsături suficiente pentru a înfăptui primele generalizări. Formele laconice și cele extinse de definire oglindesc în mod elocvent starea cognitivă neunivocă. Prezența a două extreme în conceperea mentalității indică la lipsa unei reprezentări clare despre ea. Unii investigatori preferă variante simple de definire, cu un element unic și omogen, care, astfel, reflectă unilateral câmpul de semnificații al mentalității. Alții, însă, îi atribuie un conținut extins, numind genul proxim al mentalității un spectru de subiecte eterogene, în unele cazuri contrare: gândire, credințe, stare, atitudini, comportare ș.a. În rezultat, mentalitatea se prezintă ca o formațiune de lucruri dificil de a le imagina ca componente ale unui tot: elemente ale raționalului și afectului (extraraționalului), ale conștientului și inconștientului, sau sentimente și convingeri, voință și dispoziții, mod de a gândi și a simți realitatea tipic atât grupurilor sociale, cât și indivizilor aparte. Așadar, polisemia fără limite a conceptului mentalitate, exprimă limpede vastitatea problemei apărute, pluralitatea subiectelor și obiectivelor ei, lipsa mijloacelor corespunzătoare de cuprindere.

Genul proxim eterogen ce suprimă limitele termenului, condiționează conținutul lui polisemantic, explică, în fond, atractivitatea și răspândirea conceptului dat. Asemenea conținuturi îl fac un mijloc noțional comod și potrivit pentru diverse domenii investigaționale, pentru elucidarea obiectivelor similare. De asemenea, varietatea conținuturilor, fiind intersectate și suprapuse, permit a cristaliza și scoate în evidență structuri ale conștiinței, ale vieții culturale a societății ce în alt caz rămân necunoscute. Adepții interpretării largi a conceptului mentalitate nu-și fac iluzii privitor la punctele ei vulnerabile, le recunosc, considerându-le, ce-i drept, ca puncte tari ale tratării [11, 18].

Conform investigatorilor, mentalitatea unei colectivități sau grup social cuprinde o mulțime de teme înguste ce în totalitate conturează conținutul fenomenului în discuție. O

ilustrație elocventă a celor relevate o constituie *Istoria europeană a mentalității*, operă colectivă a unui grup larg de savanți germani care au schițat un tablou amplu al mentalității populației acestui continent în decursul istoriei [22]. În prefața acestui studiu se prezintă o expunere desfășurată a conceptului mentalitate ce se completează cu o listă vastă de teme considerate componentele lui de temelie. Ele sunt desemnate ca individ – familie – societate; sexualitate – dragoste; religiozitate; corp și suflet; bolile; bucurie – fericire – suferință; lucru și sărbătoare; particularitățile vârstei; agonie și moarte; fricile și speranțele; comunicare; puterea; dreptul; natura și lumea înconjurătoare; spațiul, timpul și istoria [22].

Cum deja s-a relevat, popularitatea conceptului mentalitate și rezultatele obținute în baza lui nu pot umbri punctele vulnerabile. Ele prezintă o piedică în stabilirea statutului categorial al mentalității, al posibilităților ei metodologice. Un punct nevralgic al conceptului în discuție îl constituie starea lui solitară. Inițiatorii conceptului i-au atribuit un câmp larg de semnificații ce poate fi propriu doar unui sistem de noțiuni. Polisemia fără limite a termenului în cauză și răspândirea lui largă repetă în întregime situația similară din cadrul cercetării filosofice a fenomenelor spirituale bazată pe categoria conștiință socială. Ea la fel se reformulează în zeci de semnificații cu scopul de a obține astfel mijloace potrivite pentru a soluționa o pluralitate de obiective ale domeniului spiritual al vieții sociale. Astfel, comun pentru ambele niveluri de cercetare a fenomenelor culturii spirituale rămâne modul de a aplica o singură noțiune, cărei i se atribuie o pluralitate de semnificații. Dar, este evident că o astfel de realitate complexă ca cea spirituală nu poate fi elucidată pe calea introducerii unui singur concept. Pentru a soluționa obiectivele obiectului de proporții este necesar de a crea un sistem desfășurat de noțiuni, probabil, un sistem cu niveluri terminologice.

Subiectul despre opoziția a două abordări, a termenului mentalitate elaborat în contradicție cu abordarea marcată ca istoria ideilor (istoria savantă), este elucidat în literatura de profil, deși analiza lui nu este dusă la un bun sfârșit. Aici se relevă faptul că abordarea mentalitate s-a inițiat în opoziție cu cea devenită tradițională, dar considerată din prima jumătate a secolului al XX-lea de un cerc de istorici insuficientă. Ea a fost numită de ei în mod condiționat „istoria ideilor”, „istoria savantă” pentru caracterul selectiv în tratarea fenomenelor spirituale. În viziunea lor, expresia „istoria savantă” înseamnă istoria realizărilor intelectuale, înfăptuite de un cerc restrâns de oameni instruiți, de reprezentanții intelectualității. Această istorie constituie, în esență, patrimoniul elitei de cultură și conducătoare, patrimoniu ce ajunge la conștiința păturilor sociale neprivilegiate în mod transformat sau, în general, rămâne pentru ele fapt necunoscut. La analiza componentei subiective a procesului istoric se presupune cunoașterea acelei baze spirituale/psihologice, pe care patrimoniul respectiv va cădea. Cu alte cuvinte, în fața investigatorului „apare o întrebare mai generală: care erau viziunile poporului, emoțiile și gândurile oamenilor ce nu aparțineau la păturile de vârf ale societății, care era religia lor, forțele motrice ce au provocat faptele lor, ce reprezintă lumea, dacă trebuie de uitat la ea nu din cabinetul gânditorului sau din palatul domnesc, ci din atelierul meșteșugarului sau coliba țaranului?” [15, p. 82-83]. Cu asemenea argumente este dificil să nu cazi de acord. De asemenea, în mod incontestabil se reprezintă și evaluarea caracterului insuficient al abordării precedente a cercetărilor istorice: „Aceste straturi ale conștiinței, în fond, erau ignorate de știința precedentă, care percepea viața socială exclusiv la nivel de filosofie, de dogmatică religioasă, de estetică – la nivel elitar” [15, p. 77]. Așadar, adepții abordării bazate pe conceptul mentalitate au evidențiat în procesul istoric un cuprins nou, cuprins ce poate fi însemnat ca cultura spirituală de masă. Ei, pe bună dreptate, consideră că istoria ideilor (sau a realizărilor intelectuale) nu trebuie identificată și este inadmisibil a o erija la istoria spirituală a societății în întregime. Un asemenea procedeu ar însemna, de fapt, reducerea ei la istoria „eroilor”, a „gânditori-

lor” și ignorarea deplină a istoriei culturii spirituale de masă sau, în limbajul inițiatorilor noii abordări, a „istoriei mentalităților” [15, p. 82].

Reprezentanții studiului științific au apreciat înalt abordarea separată a dezvoltării spirituale a societății divizată în istoria ideilor (istoria savantă) și istoria mentalităților: „Calitativ nouă o constituie pentru savanți conceperea de a face deosebire între istoria ideilor și istoria mentalităților, morala predicatorilor și morala maselor, între conștiința claselor superioare și a celor inferioare” [17, p. 149]. Sau un alt enunț care este în unison cu cel precedent: „[...] dacă istoria ideilor sau a realizărilor artistice ale epocii are de-a face cu creația elitei culturale, apoi istoria mentalităților pretinde la constatarea modurilor de percepere a lumii, proprii pentru diferiți membri ai societății. Astfel, istoria mentalităților respinge dreptul oamenilor de cultură de a se considera monopolizști și unicii reprezentanți ai psihologiei sociale” [14, p. 10].

În viziunea noastră, o asemenea apreciere, fiind, în linii mari, una realistă, totuși, se reprezintă ca unilaterală. Fără îndoială, abordarea „istoriei mentalităților” a devenit un pas nou și considerabil în cercetarea fenomenelor domeniului spiritual al vieții sociale, deoarece a scos în relief unilateralitatea abordării „istoriei ideilor”, a lărgit în mod vădit instrumentarul de analiză al realității spirituale. De asemenea, ceea ce este indiscutabil și prezintă un aport semnificativ, abordarea elaborată a dat posibilitate de a scoate în evidență, a pune într-un circuit activ reprezentările maselor populare sau istoria mentalităților, un strat masiv al vieții spirituale a societății rămas până acum în neființă pentru știință [17]. Totodată, divizarea categorică a vieții spirituale a societății în două istorii separate și opunerea lor, practic, a părților ei complementare, constituie o abordare lipsită de perspectivă din toate punctele de vedere. Dar, spre regret, acest subiect al cercetărilor, opoziția abordărilor „istoria ideilor” și „istoria mentalităților”, nu este pus în discuție și, pe semne, necesitatea unui asemenea pas nici nu s-a formulat, semnificând, astfel, prezența unei probleme metodologice majore, deși pentru moment în stare latentă.

Orientarea investigatorilor spre noțiunile „mentalități colective”/„istoria mentalităților” le permite de a scoate în relief doar o latură a domeniului spiritual al vieții sociale, pe când cea respinsă, istoria ideilor, rămâne în umbră: se minimizează, se ignoră. Obiecția principală este aceea că, posedând de două istorii evidențiate (istoria ideilor și cea a mentalităților), nu este posibil de a crea în baza lor una integră, istoria vieții spirituale a societății, ele rămân în continuare două istorii răslețe, separate una de alta. Alt punct vulnerabil de însemnătate substanțială al abordării „mentalitate” o constituie faptul că ea nu permite de a vedea și reprezenta domeniul spiritual sub aspect legic, ca un proces istoric ce scoate în evidență trăsături generale (legități, etape etc.). Abordarea bazată pe conceptul mentalitate oferă doar posibilitatea de a face o fotografie instantanee a unui segment într-un anumit moment al lui. Astfel, istoria mentalităților va constitui o istorie în fotografii a numeroaselor momente. În așa caz, putem conchide că abordarea „istoria mentalităților” rămâne, în principiu, la fel de unilaterală și, respectiv, insuficientă ca și cea criticată și respinsă, „istoria ideilor”.

În procesul analizei abordării specificate s-a limpezit faptul că partea ei slabă o constituie imposibilitatea de a elucida domeniul spiritual al vieții sociale sub aspect legic. Elaborarea abordării „istoria mentalităților”, în pofida avantajelor ei, reprezintă o aprofundare unilaterală care, în plus, se opune altei extremități. Astfel, devine evident faptul că pentru o cercetare fructuoasă a dezvoltării spirituale a societății ca o integritate și un proces istoric este necesară o abordare nouă, a treia la număr. Ea ar proteja modurile înfiripate de oscilația dintr-o extremă în alta, ar orienta investigația spre perceperea istoriei ideilor și mentalităților în integritatea lor. Într-adevăr, dacă elita culturală și, respectiv, grupurile maselor populare ce își înfăptuiesc activitatea sa vitală într-un mediu social comun, cu un mod de producție

unic, într-o formațiune istorică similară, apoi este firesc de a admite faptul că perceperea lumii, maniera de gândire a tuturor reprezentanților procesului consemnat trebuie să posede trăsături generale, în pofida unor deosebiri inevitabile. Dar, asemenea viziuni și abordare deocamdată lipsesc în agenda investigațiilor fenomenelor culturii spirituale.

De asemenea, în baza celor expuse s-a limpezit și subiectul despre posibilitățile metodologice ale termenului mentalitate. După cum se observă, utilizarea lui cea mai frecventă o constituie analiza formelor de masă a conștiinței, tipice pentru multiple grupuri sociale în viața lor de toate zilele. Conținutul conceptului examinat, „maniera unui individ, unei colectivități sau grup social de a reprezenta lumea”, orientează investigatorii spre o opunere cu istoria ideilor și nu spre o tratare integră a părților complementare ale dezvoltării spirituale a societății. Mai mult decât atât, din conținutul conceptului mentalitate reiese faptul că dacă există colectivități și grupuri sociale diferite, apoi modul lor de percepere, de a-și imagina lumea înconjurătoare este la fel diferit. În consecință, o asemenea abordare este orientată din start spre o confruntare, prin urmare, spre o unilateralitate și nu spre o investigație integrală.

Așadar, fenomenele caracterului problematic al conceptului mentalitate (polisemia și opunerea lui abordării „istoria ideilor”), examinate din punctul de vedere al abordării logice, pot fi tratate într-un mod nou. Luând în calitate de punct de reper situații similare din abordarea logică, polisemia fără limite a conceptului în cauză se prezintă ca tentative de a soluționa probleme investigaționale ale studiului fenomenelor spirituale pe calea utilizării unui singur termen, cărui i se atribuie o paletă largă de semnificații, posibilă doar unui complex de noțiuni. O asemenea abordare amintește practica similară din cercetarea filosofică, unde cu un singur termen (conștiință socială) se tinde a soluționa o pluralitate de obiective investigaționale.

În rezumat, confruntarea conceptului mentalitate cu abordarea „istoria ideilor”, fiind estimată din punctul de vedere al abordării logice, se prezintă ca un pas inutil. Ambele abordări sunt în egală măsură unilaterale, dar, totodată, reciproc complementare. În asemenea interpretare termenul în discuție se reprezintă ca un fenomen cu limite metodologice. Conceptul mentalitate se prezintă aplicabil în limitele științei istorice pentru a scoate în relief sesizarea realității a numeroaselor grupuri sociale ale oamenilor de rând. Dar în plan mai general, ce cuprinde totalitatea păturilor sociale, se cere un mod nou de cuprindere, ce ar depăși unilateralitatea abordărilor „istoria mentalităților” și „istoria ideilor” și le-ar include în sine ca părți componente. Însă, un asemenea obiectiv iese în afara competenței științei istorice și ține de sfera filosofiei.

Bibliografie:

1. *Dicționar de sociologie Larousse*. Ediția a II. București: Univers Enciclopedic Gold, 2009. 294 p. ISBN: 9486069215937.
2. *Dicționarul limbii române*. Vol. I-XIX. București: Ed. Academiei Române, 2010. ISBN: 973-27-1977-0.
3. *Enciclopedie de psihosociologie*. Coordonatori S. Chelcea, Petru Iluț. București: Ed. Economică, 2003. 392 p. ISBN: 973-590-834-4.
4. Hume, D. *Despre caracterele naționale*. În: Hume, D. *Eseuri politice*. București: Ed. Humanitas, 2005, p.136-156. ISBN: 973-50-0685-5.
5. Kant, I. *Caracterul poporului, rasei, speciei*. În: Kant, I. *Antropologia din perspectivă pragmatică*. Oradea: Ed. Antaios, 2001, p.246-274. ISBN: 973-99294-4-3.
6. Lung, E. *Mentalități și cultură în Evul Mediu*. București: Ed. Fundației „România de Mâine”, 2007. 300 p. ISBN: 973-582-659-3.
7. Nicoară, S., Nicoară, T. *Mentalități colective și imaginar social: Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*. Cluj-Napoca: Ed. Presa Universitară Clujeană, 1996. 266 p. ISBN: 973-9242-09-X.

8. Olteanu, A. *Homo balcanicus: Trăsături ale mentalității balcanice*. București: Paideia, 2004. ISBN: 973-596-198-9.
9. Petrescu, N. *Primitivii: Organizare – instituții, credințe – mentalitate*. București, Ed. Saeculum I.O., 2003. 479 p. ISBN: 973-642- 045-0.
10. Popescu, T. *Istoria mentalității românești*. Vol. I. București: Ed. Universal Dalsi, 2000.
11. Берк, П. *Сила и слабости истории ментальностей*. В: История ментальностей и историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. с.56-60. ISBN: 5-201-00468-7.
12. Визгин, В.П. *Ментальность, менталитет*. В: Современная западная философия: Словарь. Москва: Политиздат, 1991, с. 176. ISBN: 5-250-00734-1.
13. Гачев, Г.Д. *Ментальности народов мира*. Москва: Эксмо, 2008. 544 с. ISBN: 978-5-699-28541-9.
14. Гуревич, А.Я. *Категории средневековой культуры*. Москва: Искусство, 1984.
15. Гуревич, А.Я. *Проблема ментальностей в современной историографии*. В: Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы. Вып. 1. Москва: Наука, 1989, с. 75-89. ISBN: 5-02-009034-4.
16. Додонов, Р.А. *Теория ментальности: Учение о детерминантах автоматизмов*. Запорожье: р/а „Тандем-У”, 1999. 264 с. ISBN: 966-7089-63-0.
17. Ковельман, А.Б. *Риторика в тени пирамид: Массовое сознание Римского Египта*. Москва: Наука, 1988.
18. Ле Гофф, Ж. *Ментальности: двусмысленная история*. В: История ментальностей и историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1996, с. 40-43. ISBN: 5-250-00734-1.
19. Огурцов, А.П. *Трудности анализа ментальности*. В: Вопросы философии, 1994, №1, с. 50-53.
20. Пушкарев, Л.Н. *Что такое менталитет? Историографические заметки*. В: Отечественная история, 1995, №3. с.158-166.
21. Трофимов, В.К. *Менталитет русской нации*. Учебное пособие. Ижевск: ИЖ ГСХА, 2004.
22. *Europäische Mentalitaetsgeschichte: Hauptthemen in Einzeldarstellungen*. Herausgegeben von Peter Dinzelbacher. Stuttgart: Alfred Kroener Verlag, 1993. 663 s. ISBN: 9783520469014.
23. Mentalite. În: *Grand dictionnaire encyclopedique Larousse Universal*. En 15 volumes. (Grand Larousse Universel). V. 10. Paris: Ed. Larousse, 1989, p.6834-6835.
24. Urvoy, D. *Histoire de la pensee arabe et musulmane*. Paris: Editions du Seuil, 2006. 686 p. ISBN: 978-2020490412.
25. Voltaire. *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*. Paris: Editions Sociales, 1962.
26. Wundt, W. *Volkerpsychologie*. 10 Bände. Leipzig, 1900-1920.